

Przemysław Kubisiak

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ORCID 0000-0002-6423-2033

Czy Moria jest świętą górą Boga? Terminologia, dzieje i archeologia miejsca

Abstrakt: Góra Moria jest znana przede wszystkim jako Wzgórze Świątynne w Jerozolimie. Zarówno Stary, jak i Nowy Testament wspominają o niej wielokrotnie, jednak w zdecydowanej większości przypadków nie wymieniają jej z nazwy, lecz utożsamiają ją ze Świątynią Jerozolimską. Etymologia nazwy Moria możliwa jest do wyprowadzenia z rdzeni zarówno hebrajskich, jak i aramejskich. Odsłania ona zabiegi literackie, które mogą dawać możliwości nowych interpretacji znaczenia tego miejsca. Artykuł ukazuje te zabiegi, a także przedstawia wyniki badań archeologicznych tego miejsca.

Słowa kluczowe: góra Moria, tradycja, terminologia, archeologia, teologia

Wzgórze Świątynne w Jerozolimie jest najczęściej odwiedzanym, ale i najczęściej kojarzonym miejscem w Izraelu. Charakterystyczna Złota Kopuła Meczetu na Skale góruje nad starówką Jerozolimy ze świętego wzgórza Moria, które w zamierzczłych czasach miało być najpierw miejscem tzw. *akedy* Izaaka¹, następnie lokalizacji ołtarza Dawida, potem zaś fundamentem dla Świątyni Jerozolimskiej, architektonicznej perły świata starożytnego. Czy miejsce to jest słusznie utożsamiane z biblijnym krajem Moria? Jak na przestrzeni dziejów zmieniało się najsłynniejsze miejsce w Jerozolimie? Wreszcie, czy Moria jest świętą górą Boga? Artykuł ma na celu przybliżyć bogatą terminologię nazwy „Moria”, przedstawić

¹ *Akeda* (hebr. עקד) czyli wiązanie. Termin ten jest mało znany wśród chrześcijan, zaś dość często stosowany w tradycji żydowskiej. *Akeda* Izaaka to jedna z najbardziej znanych narracji biblijnych o ofierze Izaaka w kraju Moria. Zob. Jensen, „Binding”, 42–50.

burzliwą historię oraz nakreślić obecny wygląd skały przysłoniętej przez Meczet. Tekst ten może wypełnić lukę w polskiej literaturze historycznej, archeologicznej i biblijnej dotyczącej znaczenia i funkcji Morii na przestrzeni wieków.

1. Terminologia

Termin „Moria” (hebr. מוֹרְיָה/מֹרְיָה) na kartach Pisma Świętego pojawia się tylko dwa razy. Po raz pierwszy spotykamy go w Księdze Rodzaju (Rdz 22,2) w kontekście narracji o Abrahamie i Izaaku, którzy udają się do Kraju Moria (hebr. אֶרֶץ הַמֹּרְיָה), aby zgodnie z poleceniem Bożym złożyć Izaaka w ofierze, zaś drugi raz nazwa ta pojawia się w 2 Księdze Kronik (2 Krn 3,1) i zostaje wymieniona przez Kronikarza jako miejsce budowanej przez Salomona Pierwszej Świątyni Jerozolimskiej. Ze względu na rzadkość występowania tej nazwy oraz brak możliwości utożsamienia jej z innym bliskoznacznym terminem hebrajskim „Moria” jest określeniem zaliczanym do dużej grupy tzw. *hapax legomena*².

Przed przejściem do analizy znaczeniowej omawianego terminu, trzeba zwrócić uwagę na istotny dla języka hebrajskiego element, który występuje w tym zagadnieniu. Otóż, zarówno w Rdz 22,2 jak i w 2 Krn 3,1, słowo „Moria” poprzedzone jest rodzajnikiem określonym. Jego zastosowanie oraz znaczenie są analogiczne do użycia we współczesnych językach. W języku hebrajskim rodzajnik łączy się z rzeczownikiem, który określa, wymuszając przy tym podwojenie (*dagesz forte*) następującej po nim spółgłoski³. Zatem w Rdz 22,2 spotykamy formę הַמֹּרְיָה, zaś w 2 Krn 3,1 formę הַמּוֹרְיָה. Zastanawiające jest, dlaczego autorzy biblijni dodali rodzajnik w miejscu, które jest ogólnie kojarzone jako nazwa własna? Nigdy lub niezwykle rzadko zdarza się, aby imię lub nazwa geograficzna posiadały dookreślający je rodzajnik. Wszystko wskazuje na to, że pierwotny tekst biblijny

² Termin ten odnosi się do słów, które w całym korpusie literackim występują tylko raz. Najwięcej *hapax legomena* zawierają księgi Izajasza i Hioba. Jest to również dość częste zjawisko w Nowym Testamencie. Jak wspomniano wyżej, termin „Moria” występuje w Biblii dwa razy, jednak za każdym razem zmienia się jego pisownia. Zob. Hornkohl – Khan, *New Perspectives*, 499.

³ Zob. Lambdin, *Wprowadzenie*, 47.

z perykopą o Abrahamie i Izaaku pozbawiony był terminu „Moria”, który to dodano później wraz z umiejscowieniem w tradycji żydowskiej „Mori”, jako wzgórze, na którym wybudowano Świątynię Jerozolimską. Jeśli zaś chodzi o 2 Księgę Kronik to rodzajnik może być odniesieniem do tej samej góry, o której mówi autor Rdz 22,2, oraz do tego samego miejsca, w którym Salomon wybudował Świątynię Pańską. Potwierdzeniem tej teorii może być różnica w hebrajskiej pisowni omawianego rzeczownika. Należy zwrócić uwagę, że מִרְיָה z Rdz 22,2 jest pozostałością starszej pisowni hebrajskiej, którą określamy terminem *scriptio defectiva*, czyli tzw. formy skróconej, która pomija *matres lectionis* וּ oraz י. Ta pochodząca sprzed okresu działalności Masoretów pisownia, jest pozostałością błędów w literaturze powygnaniowej, której Masoreci nie zdołali ujednoczyć. Przeciwnością *scriptio defectiva* jest poprawiona i ujednolicona forma *scriptio plena*, z którą mamy do czynienia w מִרְיָה zapisanym w ten sposób w 2 Krn 3,1⁴.

Etymologia słowa „Moria” jest niezwykle bogata. Wśród najczęściej wymienianych czasowników jest מראה, który w koniugacji *Nifal* oznacza *ukazywać się, pojawiać się*. Z tą formą mamy do czynienia w perykopie o Abrahamie i Izaaku aż cztery razy (Rdz 22,4.8.13–14)⁵. Oczywiście, poza tym fragmentem מראה w stronie biernej *Qal* występuje chociażby w Rdz 18,1 w kontekście spotkania Abrahama z Panem Bogiem pod dębami Mamre (מראה), lub Rdz 35,9 gdzie JHWH ukazał się (מראה) Jakubowi wracającemu z Paddan-Aram. Hebrajski czasownik *ukazywać się* jest zdaniem Nahuma Sarny popularną etymologią słowa „Moria”. Asonans tego czasownika stanowi też świetną okazję do gry słownej, którą spotkamy w różnych miejscach Biblii. Z tego typu mechanizmem możemy mieć do czynienia również w tym przypadku⁶.

Kolejnym rdzeniem, który należy wziąć pod uwagę jest מירא, oznaczający *bać się, obawiać się*. W opowiadaniu o *akedzie* Izaaka czasownik ten pojawią się w Rdz 22,12, w kontekście wypowiedzi Anioła Bożego, który – widząc postawę

⁴ Zob. Waltke – O’Connor, *Introduction*, 36.

⁵ Por. Kalimi, „Land”, 345–362.

⁶ Zob. Sarna, *JPS Torah*, 391.

Abrahama – stwierdza, że Patriarcha jest tym, który boi się Boga (hebr. עֲתָהּ יִדְעָתִי כִּי־יִרְאֶה אֱלֹהִים). Strach jest w tym miejscu wyznacznikiem posłuszeństwa i bezgranicznego zawierzenia Panu. Jako rdzeń etymologiczny dość często wymienia się również ירה (Nifal), czyli *strzelać* lub też *rzucić czymś*. Interpretację tę zaproponował rabin Jeshua ben Levi, tłumacząc ją dość nietypowo. Otóż góra „Moria” jest miejscem, z którego Bóg strzela ku dołowi – w kierunku narodów. Z kolei ten sam czasownik, lecz w koniugacji Hifil, oznacza tyle co *nauczać* lub *uczyć kogoś czegoś*. W interpretacji Hiyya Starszego i Yonnai’a, rabinów z początku III wieku, wysunięta zostaje propozycja, że „Moria” jest miejscem, gdzie naucza Bóg. To właśnie na tej górze przyszły na świat mądrość i strach⁷.

Bardzo ciekawą i bogatą w tradycje propozycją pochodzenia „Moria” jest rzeczownik מִרְ/מִזְר, który oznacza *mirrę* lub *olejek mirrowy*. Jak powszechnie wiadomo mirra ma szerokie zastosowanie w medycynie, życiu codziennym oraz w czynnościach liturgicznych. W Księdze Pieśni nad Pieśniami jest wymieniona jako jeden z zapachów oblubienicy (Pnp 4,14). Powszechnie uważano, że mirra pełniła funkcję amuletu przeciwko śmierci, zaś baryłki z mirrą używano powszechnie jako oleju do namaszczeń. W Pnp mirra ma wydźwięk czysto erotyczny. Kupcy przywozili ją do Palestyny, sprzedając za moznym i dobrze sytuowanym kobietom, które nosiły małe woreczki z mirrą pomiędzy piersiami w charakterze perfum⁸. Dość blisko spokrewniony jest hebrajski przymiotnik מַר, oznaczający *gorzki* lub *zgorzkniały* oraz aramejski rzeczownik מִרְ, czyli *Pan*. Nas interesuje przede wszystkim zastosowanie liturgiczne, które jest ściśle powiązane ze Świątynią, a więc również z górą Moria. Zapewne dlatego w literaturze biblijnej i rabinicznej „Morię” dość często określa się „górami mirry” lub „górami kadzenia”. Jako przykład może posłużyć traktat *Vayikra* stanowiący część monumentalnego dzieła *Zohar*, gdzie czytamy: „Zaprowadź mnie na górę mirry, czyli na górę Moria”⁹. Z kolei traktat *Vayera*, wspominając o ofierze Izaaka, tak mówi:

⁷ Zob. Barry (red.), *Lexham*, „123

⁸ Por. Koehler – Baumgartner – Stamm, „מר”, 592.

⁹ Zob. Yochai, *Zohar XIV: Vayikra*, 21.

„twój syn, twój jedyny syn, którego kochasz, Izaak, i idź do ziemi Moria jak to jest napisane: pójdę na górę mirry”¹⁰.

Warto zwrócić uwagę na stanowisko niemieckiego egzegety J. Wellhausena, który twierdzi, że termin „Moria” został błędnie zinterpretowany i zniekształcony przez tradycję Elohistyczną, będącą z kolei po wpływie tradycji samarytańskiej. Otóż „ziemia Moria” (hebr. אֶרֶץ הַמִּירָה) to tak naprawdę „ziemia osłów” (hebr. אֶרֶץ הַמִּוֹרִים), co można jego zdaniem poświadczyć werselem Rdz 33,19, gdzie jest mowa o synach Chamora, od których Jakub zakupił *kawał pola, na którym rozbił swe namioty*. Trzeba jednak zauważyć, że teoria Wellhausena nie znalazła zwolenników ani podstaw, by mogła się obronić¹¹.

Nie brak również twierdzeń, że termin „Moria” został stworzony sztucznie. W świetle najnowszych badań dowodzi się, że „Moria” jest nawiązaniem do deuteronomicznego miejsca o nazwie „Moreh” (hebr. מֵרֶה) (Pwt 11,30), które można zlokalizować w okolicach góry Garizim. Świadczy o tym Rdz 12,6, gdzie czytamy, że Abraham udał się w okolice Sychem, pod dąb More. Co więcej, autor Księgi Rodzaju mógł skonstruować termin Moria, chcąc ukazać w nim teoforyczne imię Boga przez dodanie do trzonu wyrazu skróconego imienia Jah(weh) i osiągając w ten sposób termin Mori-Jah¹². Tego typu zabiegi literackie pojawiają się wielokrotnie na kartach Biblii Hebrajskiej¹³.

Nie mniej ciekawa jest propozycja J. Skinnera, który genezę „Mori” widzi w nazwie אֶרֶץ מֹרִי, czyli naturalnym określeniu Palestyny w tradycji Elohistycznej (Rdz 10,16; 14,7; 15,21), odnoszącej się do kraju Amorytów. Podobną sytuację spotykamy w *Peszicie*, gdzie powszechnie przyjmuje się błąd skryby, który zamiast o ziemi Amorytów wspominał o ziemi Moria¹⁴.

¹⁰ Zob. Yochai, *Zohar III: Vayera*, 493.

¹¹ Wellhausen, *Compositio*, 19.

¹² Zob. Adamczewski, „The Roles”, 481–500.

¹³ Za przykład może posłużyć Rdz 28,17.19, gdzie nazwę miejscowości Betel (Bet-El) utworzono przez dodanie do rzeczownika *bet* („dom”) drugiego rzeczownika (imienia) *El*, otrzymując nazwę w potocznym tłumaczeniu oznaczającą „dom Boga”.

¹⁴ Skinner, *Critical and Exegetical*, 328–329.

2. Geografia i topografia góry

Moria leży w bardzo bliskim sąsiedztwie góry Syjon. Od początku osadnictwa na tym terenie stanowiła centralne wzgórze miasta. Na południowym zboczu mieściła się pierwsza osada, tzw. *Ofel*, która wraz z podbojem króla Dawida przekształciła się w stolicę Państwa Dawidowego. Góra Moria wznosi się na wysokość 748 m n.p.m. Od wschodu sąsiaduje z górą Oliwną (818 m n.p.m.), a granicą między obiema górami jest przebiegająca z północy na południe Dolina Cedronu¹⁵. Z kolei od zachodu Moria graniczy z górą Syjon (765 m n.p.m.), zaś rozdziela je Dolina Tyropeonu. Zarówno Tyropeon, jak i Dolina Cedronu otaczają wzgórze Moria, spotykając się u podnóża *Ofelu* z biegnącą z zachodu (zza góry Syjon) Doliną Hinnom. To właśnie w Dolinie Cedronu znajduje się jedyne źródło wody, które nigdy nie wysycha – źródło Gichon. Doliny Tyropeonu i Cedronu są pozostałością koryt rzecznych, które otaczały pradawną Jerozolimę. Najprawdopodobniej tak sprzyjająca lokalizacja przeważała szalę na korzyść założenia w tym miejscu pierwszej osady i przesądziła o jej dalszych losach. O ile od wschodu, zachodu i południa Moria jest nieco trudniejszym topograficznie terenem o tyle część północna jest bardziej newralgiczna i łatwiej dostępna. To właśnie tutaj znajduje się dolina Bezeta, czyli najbardziej wysunięta na północ dolina połączona z północną częścią Doliny Cedronu. Położenie doliny Bezeta jest wyznacznikiem dla północnej granicy Wzgórza Świątynnego począwszy od czasów Salomona a skończywszy na okresie budowy trzeciego muru przez Heroda Agryppę. Dolina Bezeta pomimo niewielkich rozmiarów jest – dzięki swojemu ukształtowaniu – skupiskiem basenów gromadzących wodę deszczową. To właśnie tu występuje sadzawka Owca (*Betesda*) oraz sadzawka Izrael (*Isra'il*)¹⁶.

Jak już wyżej wspomniano, jedynym źródłem wody w Jerozolimie jest źródło Gichon, które od czasów króla Ezechiasza, płynie wydrążonym u podnóżu Morii tunelem (2 Krn 32,30). Woda to najważniejszy z warunków jakie musi spełnić dany teren, aby można było go zaludnić. Poza tym położenie miasta było dość specyficzne, ponieważ wapienne skały Morii sprzyjały tzw. rolnictwu tarasowemu,

---

¹⁵ Linsenbarth, *Atlas*, 186–187.

¹⁶ Bahat, *Atlas*, 43–44.

stając się zarazem elementem charakterystycznym mieszkujących tu osadników. Wraz z rozwojem i poszerzaniem się terytorium miasta Jeruzolima stawała się niezależną jednostką stwarzającą nie tylko godne warunki bytowe, lecz również zapewniającą schronienie okolicznym wioskom w razie nadciągającego niebezpieczeństwa. Z czasem góra Moria została włączona do terytorium miasta¹⁷. Warunki topograficzne sprawiały, że od wschodu, południa i zachodu Jeruzolima była trudno dostępnym miastem, broniąc się naturalną górzystą barierą przed wrogiem. Najłatwiej było dostać się do miasta od północy przez dolinę Bezeta, której ukształtowanie w żaden sposób nie zapewniało ochrony.

3. Dzieje tel Moria (תל־מוריה)

Niestety nie wiemy, jak pierwotnie wyglądała góra Moria (hebr. הַר הַמִּזְרִיחַ). Wszystko co zachowało się i pozostaje widoczne dla oczu to niewielki cypel skalny¹⁸ ulokowany pod złotą Kopułą Meczetu na Skale (arab. قبة الصخرة, *Kubbat as-Sachra*). Pomimo że góra skrywa się pod platformą świątynną oraz pod kopułą meczetu, to jednak posiadamy sporo informacji na jej temat. W 1860 r. brytyjski żołnierz i inżynier Charles Warren uzyskał zezwolenie Palestyńskiej Federacji Poszukiwawczej dzięki czemu mógł badać Jeruzolimę. Dzięki pomiarom skał, cystern oraz innych miejsc na Wzgórzu Świątynnym udało mu się sporządzić mapę (zob. rys.), na której wspierają się współcześni archeolodzy. Z badań Warrena wynika, że wypukłość skalna góry otoczona jest płaskim obszarem (szczytem) liczącym 230 × 230 stóp (70 × 70 m). Wszystko wskazuje na to, że ten płaski obszar był niegdyś fundamentem Świątyni Jeruzolimskiej. Przy krawędziach płaskiego terenu zbocza góry zaczynają opadać we wszystkich kierunkach. Najbardziej strome jest ujście wschodnie

---

¹⁷ Edelstein – Gibson, „Ancient Jerusalem’s”, 46–54.

¹⁸ Na podstawie pomiarów słynnego archeologa L. Ritmeyera trzeba stwierdzić, że skalny cypel góry Moria mierzy 45 × 56 stóp (13 × 17 m). Wznosi się na wysokość 9 stóp co daje równowartość 2,75 m. Zob. Ritmeyer, *Quest*, 242.

spadające w kierunku Doliny Cedronu, zaś najłagodniejsze zbocze południowe, późniejsze miejsce lokalizacji pierwszej Jerozolimy¹⁹.

Badania historii Jerozolimy oraz miejsc z nią związanych trwają od dawna²⁰. W czasach współczesnych dzięki rozwojowi nauki i technik badawczych zainteresowanie świętym miastem osiąga swoje apogeum co owocuje coraz licznymi i dokładniejszymi odkryciami, które są namacalnym śladem sprzed wieków. Panuje dość duża niejasność w kwestii założenia Jerozolimy oraz pochodzenia jej pierwszych mieszkańców. Nie posiadamy żadnych dowodów przemawiających za tym, że założycielami i pierwszymi lokatorami świętego miasta byli Amoryci, Hetyci, Jebusyci czy jeszcze inne wędrownie plemię. W Księdze Ezechiela czytamy: „Z pochodzenia swego i urodzenia swego jesteś z ziemi Kanaan (hebr. הַכְּנַעֲנִי). Ojciec twój był Amorytą (hebr. אֲמֹרִי), a matka twoja – Chetytką (hebr. חֵתִית)” (Ez 16,3). Historia góry Moria również pozostaje niejednoznaczna – zwłaszcza w kontekście danych biblijnych o kraju, w którym Abraham dokonał ofiary swego syna Izaaka (Rdz 22,1–19). Podobnie w czasach króla Dawida (ok. 1000 r. przed Chr.) – informacje o Wzgórzu Świątynnym pozostają skąpe. Wydaje się, że szczyt góry znajdował się poza granicą ufortyfikowanego miasta, lecz mimo to pozostawał on pod kontrolą władców rezydujących w Cytadeli Syjon. Benjamin Mazar uważa, że góra Moria była otaczana wciąż od najdawniejszych czasów. Jest to ściśle związane z tzw. *akedą Izaaka*, która w świetle relacji biblijnej miała mieć miejsce na jednej z gór w Kraju Moria (hebr. אֶרֶץ הַמֶּרְיָה)²¹.

Kiedy król Dawid wkroczył do Jerozolimy, zastał miasto i wznoszący się u jego bram szczyt w takiej formie, którą znamy z rekonstrukcji i map topograficznych terenu. Co ciekawe, podczas wykopalisk prowadzonych na południowo-wschodniej odnodze pod Wzgierzem Świątynnym natrafiono na skrawki ceramiki i ślady

¹⁹ Zob. Ritmeyer – Ritmeyer, *Jerusalem*, 12–13.

²⁰ Poczawszy od 586 r. przed Chr., historię Jerozolimy możemy podzielić na trzy etapy. Pierwszym i najstarszym jest etap kananejski, drugi to okres panowania największych królów Izraela – Dawida i Salomona, trzeci zaś to okres nazywamy judzkim, który obejmuje okres, kiedy Jerozolima była stolicą południowego państwa. Por. Nowogórski, „3000 lat Jerozolimy”, 10.

²¹ Zob. Mazar, *Mountain*, 96; Ben-Dov, *In the Shadow*, 11–12.

osadnictwa pochodzące z okresu chalkolitycznego (4500–3500 przed Chr.)²². Zatem wiele wskazuje na to, że przed wydarzeniami opisanymi w Piśmie Świętym możemy natrafić na ślady przedbiblijnej historii miasta. W egipskich tekstach eksekuracyjnych datowanych na XX–XIX w. przed Chr., można odnaleźć nazwy miast i ich władców, które zostały przeklęte przez króla egipskiego. Wśród nich widnieje nazwa *ʾwšmm*, którą możemy odczytać jako *rushalimum*, czyli Jerozolima. Miasto to wymienione jest jako ważny ośrodek kananejski, który musiał być kością w gardle dla ówczesnego faraona²³.

Poza opowiadaniem o ofierze Izaaka w kraju Moria, Pismo Święte wspomina o podboju miasta przez króla Dawida oraz budowie ołtarza na klepisku – miejscu spotkania z Aniołem JHWH. Choć Biblia Hebrajska nie podaje konkretnej nazwy tego miejsca, to tradycja żydowska utożsamia je właśnie z górą Moria.

Wszystko wskazuje na to, że pierwszym właścicielem wzgórza i zarazem pierwszym władcą starożytnej Jerozolimy był Arauna Jebusyta. Skąd taki wniosek? Na’aman twierdzi, że Arauna jest bardziej tytułem niż osobistym imieniem. Poza tym imię to wydaje się być odzwierciedleniem władcy czy jebusyckiego hegemonu, który mieszkał w mieście²⁴. Z racji tego, że król Dawid zakupił plac właśnie od Arauny (2 Sm 24,24b), uznaje się go za pierwszego właściciela świętej góry.

Kiedy Dawid zajął Jerozolimę, na klepisku góry Moria najprawdopodobniej uprawiano pszenicę i jęczmień (2 Sm 24,24; 1 Krn 21,20–30). Klepiska (hebr. *יָבֵשׁ*) nie znajdowały się na szczytach wzgórz, ponieważ wschodni wiatr wydmuchiwałby ziarno i plewy, które zalegały na twardej i suchej ziemi, dlatego poletka umieszczano zawsze poniżej szczytu, aby chronić uprawy. Potwierdzają to badania prowadzone przez Ritmeyera, który po dokładnych obliczeniach doszedł do wniosku, że kamienny szczyt Morii jest za mały na klepisko, zaś skalne blizny na jego powierzchni stanowiłyby zagrożenie dla zwierząt gospodarczych. Średnice starożytnych klepisk miały od 12 do 14 m.

---

²² Zob. Ritmeyer – Ritmeyer, *Jerusalem*, 14; Geva – DeGroot, „City of David”, 32–49; Gilead, „Chalcolithic”, 410–418.

²³ Zob. Ritmeyer – Ritmeyer, *Jerusalem*, 13–15.

²⁴ Zob. Na’aman, „Jebusites and Jabeshites”, 481–497.

Wierzchołek góry Moria jest zbyt wąski, gdyż mierzy $6,5 \times 15$ m, zatem to nieodpowiedni teren, by pełnić funkcję klepiska²⁵. Tekst Pisma Świętego wspomina też, że Anioł Pański stał blisko klepiska (hebr. עֲמֻדָּתֵינוּ) (1 Krn 21,15b), nie zaś na nim. Tradycja żydowska utrzymuje, że ołtarz Dawida stanął na klepisku, które utożsamiane jest też z miejscem, w którym Abraham zbudował ołtarz na ofiarę swego syna Izaaka. W starożytności klepiska były również miejscem zgromadzeń religijnych lub politycznych. Często lokowano je zaraz za murem miasta z racji większej przestrzeni mogącej zgromadzić wszystkich mieszkańców²⁶. Bez względu na funkcje jakie pełniły, klepiska nie ulega wątpliwości, że wierzchołek Morii został uświęcony na wyraźne polecenie Boga. Zarówno prorok Natan, jak i inni wiodący członkowie narodu uważali ją za świętą i głęboko wpisaną w tradycje Izraela. W ich mniemaniu Moria spełniała wszystkie warunki by stać się religijnym centrum narodu żydowskiego. Stąd góra Moria czy góra Syjon zaczęły być nazywane górami świętymi, górami Pana, a w przypadku Morii, górą świątynną²⁷. Widać zatem, że tradycja tego miejsca jest bardzo bogata²⁸.

Moria zmienia się w momencie, gdy Salomon rozpoczął prace budowlane przy wznoszeniu świątyni. Choć potomka Dawida uważa się za bardzo aktywnego budowniczego, to bez wątpienia największym jego osiągnięciem w tej dziedzinie była właśnie Pierwsza Świątynia Jerozolimska, którą wznosił przez siedem lat (1 Krl 6,37–38).

²⁵ Zob. Ritmeyer, *Quest*, 244–245.

²⁶ Zob. Ritmeyer – Ritmeyer, *Jerusalem*, 15–16.

²⁷ Zob. Mazar, *Mountain*, 96.

²⁸ W literaturze rabinicznej Moria jest utożsamiana z miejscem, w którym osiedlili się pierwsi rodzice po wygnaniu z raju, jak również w trzewiach góry po śmierci miałby być pochowany Adam, pierwszy człowiek. Tradycja mówi, że Noe zabrał ciało Adama na arkę zanim na ziemię spadły wody potopu, zaś po ich opadnięciu pochował pierwszego człowieka w jaskini grobowej, nad którą po upływie wieków miała być wzniesiona Świątynia Salomona. Z biegiem czasu pojawiło się też przekonanie, że na górze Moria swoje czyste i pobożne ofiary składał Abel i również tam został zabity przez swego brata Kaina. Według midraszu *Pirke de Rabbi Eliezer* Izaak wraz ze swą żoną Rebeką udał się na górę Moria, aby prosić Boga o potomstwo. Poza tym sen Jakuba w Rdz 28,10–22 miał mieć miejsce – według tradycji żydowskiej – na Górze Moria. Por. Tronina, „Moria–Syjon”, 116–122.

Korzystał przy tym z pomocy Fenicjan, których doświadczenie we wznoszeniu i ozdabianiu tego typu obiektów było nieocenione²⁹.

Szczegółowa lokalizacja świątyni wydaje się być ściśle związana z *sachrą*, czyli skałą – szczytem Morii – która od wieków była obiektem szczególnej czci. Warto jednak w tym miejscu wspomnieć o dwóch bardzo ciekawych stanowiskach naukowców zajmujących się tym tematem. Otóż według jednej z opinii *sachra* była podstawą dla głównego ołtarza ofiarnego, który znajdował się przed świątynią. Takie stanowisko jest efektem identyfikacji nacięć w skale Morii, które miałyby być pozostałością po zakotwiczeniach ołtarza. Poza tym pod powierzchnią znajduje się grotta, która miałaby służyć do opróżniania resztek z ofiar i popiołu, zaś widoczny po stronie północnej kanał do odprowadzania krwi i wody z obmyć rytualnych. Tradycja przekazana przez 1 Krn 22,1 mówi wyraźnie, że ołtarz świątyni zbudowano w miejscu, gdzie wcześniej stał ołtarz wzniesiony przez Dawida, jednocześnie zakładając, że znajdował się on w najwyższym miejscu góry. Znany archeolog i badacz Biblii o. Roland de Vaux zauważa, że jeśli faktycznie świątynia wznosiłaby się na zachód od skały Morii, wówczas budowle umiejscowiono by na opadającym stoku góry. Wobec powyższego miejsce Święte Świętych (hebr. קֹדֶשׁ קְדָשִׁים) musiałoby wznosić się na wysokiej podbudowie, co wydaje się bardzo mało prawdopodobne. Poza tym przy takiej lokalizacji występuje spory problem z umiejscowieniem dziedzińca kobiet i dziedzińca Izraela po stronie wschodniej. Innym dość czytelnym argumentem wydaje się być traktat *Middot* III.1 (hebr. מידות) stanowiący przedostatnią księgę Miszny poświęconą wymiarom i wyposażeniu świątyni. Zgodnie z nim ołtarz świątyni mierzył 32 łokcie lub 55 stóp, co odpowiada 16,8 m². Zatem ołtarz przykrywałby w całości skałę Morii, a co za tym idzie, grotta pod powierzchnią skały również stałaby się niedostępna i nie mogłaby

---

²⁹ Z archeologicznego punktu widzenia dość trudno jest traktować tradycję o Salomonie jako wydarzenia historyczne. Nie posiadamy żadnych wzmianek o nim ani w tekstach hebrajskich, ani w dokumentach starożytnego Wschodu. Nie brak również stanowisk obstających przy tym, że Świątyni Jerozolimskiej nie wznosił Salomon, lecz podczas podboju Jerozolimy król Dawid zastał już jebusycką świątynię pogańską, którą zaadaptował to potrzeb kultu Boga JHWH. Zob. Shanks, *Starożytny*, 173–176.

pełnić funkcji rzekomego odpływu krwi i nieczystości spływających tą drogą do doliny Cedronu. Zgodnie z kolejnym paragrafem *Middot* III.2 odpływ miałby być wykuty w południowo-wschodnim narożniku Morii w przypadku, gdyby ołtarz rzeczywiście wznosił się nad skałą. Wszystkie niejasności zostały rozwiane w 1959 r. podczas prac wykopaliskowych prowadzonych przez Bagattiego. Zdjęto wówczas posadzkę przykrywającą skałę w grocie pod powierzchnią. Ku zdziwieniu badaczy w jaskini nie było żadnych sygnałów drenażu czy choćby najmniejszego śladu po domniemanym odpływie³⁰.

W związku z powyższym wielu badaczy powróciło do starej opinii zgodnie z którą skała Morii stanowiła podłoże tzw. *Debir*, czyli miejsca Najświętszego w świątyni, gdzie przechowywano Arkę Przymierza. Jego wyższe położenie zdaje się być naturalne, bowiem w tym miejscu skała wystawała ponad resztę powierzchni. Również w tym przypadku nie mamy do czynienia z niepoprawną lokalizacją dziedzińca kobiet. Wydaje się zatem, że bardziej prawdopodobna jest druga hipoteza, która znajduje swoje potwierdzenie w tradycji rabinicznej mówiącej, że w miejscu Najświętszym była widoczna skała, którą nazywano אֶבֶן שֵׁטִיַּיִם (eben szetijjah)³¹, czyli kamieniem fundamentu, powszechnie bowiem uważano, że skała ta jest fundamentem świata³².

Okres Pierwszej Świątyni Jerozolimskiej przypada na 967–586 r. przed Chr. i kończy się wraz z najazdem Babilończyków na Jerozolimę i zniszczeniem miasta oraz świątyni. Po powrocie z niewoli babilońskiej Żydzi podjęli starania związane z odbudową świątyni Salomona. Księga Ezdrasza wspomina o Zorobabelu, synu Szealtiela, i Jozuem, synu Josadaka, którzy wraz z kapłanami i starszymi podjęli się odbudowy ołtarza i Świątyni (Ezd 3–6). Podźwignięta z ruin budowla, choć nie dorównywała splendorem swojej poprzedniczce, została ukończona i poświęcona. Okres największej świetności Wzgórza

³⁰ Zob. Bagatti, *Recherches*, 27.

³¹ Być może nazwa ta pochodzi z tradycji, o której wspomina midrasz *Pirke de Rabbi Eliezer*, gdzie czytamy, że Adam został stworzony z prochu ziemi, która została wzięta z góry Moria. Pan Bóg „zabrał człowieka ze świątyni (świątynia jest miejscem stworzenia i pobłogosławienia człowieka), aby uprawiał ziemię w miejscu, gdzie został stworzony”. Zob. Klimas, *Autentyczność Bożego*, 157.

³² Zob. de Vaux, *Instytucje*, 334–335.

Świątynnego przypada na lata 37 przed Chr.–70 po Chr. Wówczas Herod Wielki – zdaniem Żydów jeden z największych budowniczych świata starożytnego – powiększył platformę przykrywającą górę Moria oraz ze splendorem rozbudował Drugą Świątynię, czyniąc z niej jeden z najpiękniejszych i najcenniejszych obiektów starożytnego globu. Niestety po 46 latach nieustannej budowy świątynia nie przetrwała długo. W 70 r. po Chr., została zrównana z ziemią³³ przez X Legion Rzymski dowodzony przez słynnego Lucjusza Bassusa³⁴, jednak w pamięci Żydów to cesarz Tytus (†81 po Chr.) jest tym, który kojarzy się ze zniszczeniem Świątyni i Jerozolimy³⁵.

Po ekspansji rzymskiej okolice Morii wyludniły się. Od 70 do 130 r. po Chr. góra była gruzowiskiem stanowiącym własność Rzymu z bezwzględnym zakazem wstępu na jej teren wyznawców religii Mojżeszowej. Dopiero w 130 r. po Chr. cesarz Hadrian (†138 po Chr.) rozpoczyna budowę nowej kolonii na gruzach Jerozolimy³⁶, zmieniając jej nazwę na Aelia Capitolina³⁷. Zmiany nie omijają Wzgórza Świątynnego na którym – zdaniem Ritmeyera – wzniesiono świątynię ku czci Jowisza wraz z dwiema sporych rozmiarów kolumnami poświęconymi Hadrianowi i Antoniuszowi Piusowi. Na planach Charlesa Warrena można dostrzec trzy długie stopnie, które miałyby

---

³³ Zob. Flavius Josephus, *Wojna*, VII, 1.

³⁴ Ten sam legion zniszczył twierdzę Macheront (dzisiejsza Jordania) uważaną za miejsce ścięcia św. Jana Chrzciciela oraz słynną Masadę – twierdzę na wschodnim skraju Pustyni Judzkiej w bliskiej lokalizacji od Morza Martwego.

³⁵ Zob. Shanks, *Jerusalem's*, 105.

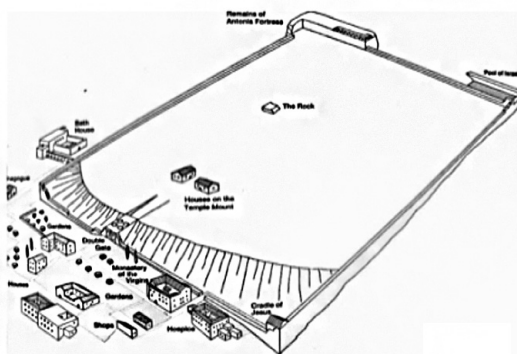
³⁶ Historycy zastanawiają się, czy założenie Aelia Capitolina poprzedziło kończące się powstanie Bar Kochby czy powstało już po jego zdławieniu. Historyk kościelny Euzebiusz twierdzi, że Aelia Capitolina powstała po upadku rewolty w 136 r. po Chr. Potwierdza to Miszna, która w traktacie *Ta'anit* IV.6 wymienia pięć katastrof, które przydarzyły się w żydowskim miesiącu Av – to m.in. zniszczenie Pierwszej Świątyni oraz zniszczenie Drugiej Świątyni. Na czwartym miejscu wśród katastrof wymieniony jest upadek Bar-Kochby, zaś na ostatnim tzw. „zaoranie miasta” czyli Jerozolimy. Por. Eshel, „Aelia Capitolina”, 46–48, 73.

³⁷ Hadrian nienawdził Żydów. Zmieniając nazwę miasta z Jerozolima na Aelia Capitolina, chciał w ten sposób zatrzeć ślady wszystkiego, co mogłoby kojarzyć się z Żydami. Co ciekawe, cesarz nie tylko wznosił świątynię pogańską na wzgórzu Moria, lecz również na Gołgocie, chcąc w ten sposób zatrzeć ślady pochówku Chrystusa, którego wyznawcy coraz liczniej zasiedlali Cesarstwo Rzymskie.

być schodami prowadzącymi do wspomnianej świątyni Jowisza. Niestety ich pozostałości nie są już widoczne³⁸.

W czasach bizantyjskich sytuacja polityczna ulega zmianie. Cesarz Konstantyn przejmuje kontrolę nad cesarstwem, przenosząc stolicę z Rzymu do Bizancjum. Wraz z wprowadzeniem tzw. Edyktu Mediolańskiego (313 r.) zmienia się również sytuacja religijna. Korzystając z takiej sposobności, Żydzi wracają do Jerozolimy i rozpoczynają zagospodarowywanie góry Moria pod odbudowę nowej świątyni. Ruszają pierwsze prace budowlane, które dość szybko zostają strawione przez pożar.

Przez dość długi czas uważano, że w Okresie bizantyjskim Wzgórze Świątynne było puste, co więcej wykorzystywano je jako miejskie wysypisko śmieci. Zmieniło się to wraz z odkryciem, jakiego dokonano w latach 30. XX wieku podczas prac wykopaliskowych prowadzonych pod posadzką meczetu al-Aqsa (wówczas wydawano jeszcze pozwolenia na eksplorację archeologiczną). Okazało się, że naukowcy natrafili na możliwe pozostałości domów ulokowanych w południowej części góry. Niestety ograniczone możliwości badawcze nie pozwalają na jednoznaczne określenie wielkości zabudowań i obszaru, jaki mogły obejmować (zob. rys. 1)³⁹.

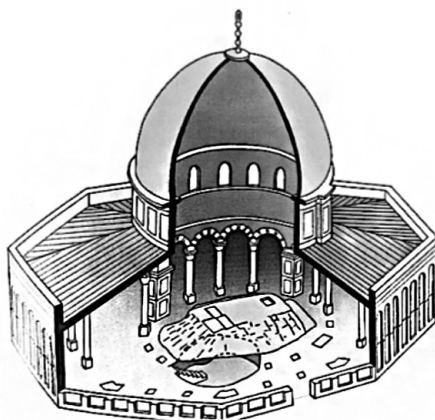

Rys. 1.

³⁸ Zob. Ritmeyer – Ritmeyer, *Jerusalem*, 31–32.

³⁹ Zob. tamże, 32–34.

W VII w. po Chr. wzgórze Moria przechodzi w ręce wyznawców Islamu. Słynny Kalif Omar – następca Mahometa – przyjął kapitulację obleżonej Jerozolimy w 638 r. To wtedy Jerozolima stała się świętym miastem również dla muzułmanów. Ritmeyer uważa, że to właśnie Omar kazał usunąć ze wzgórza nagromadzone odpady i nieczystości, odsłaniając zarazem święty kamień Morii stanowiący fundament świata i fundament świątyni jerozolimskiej. Pozwolił również wyznawcom religii Mojżeszowej na modlitwę w tym miejscu. Jednak dopiero kalif Abd al-Malik zrealizował plany Omara i pokrył kopułą świętą skałę Morii. W 691 r. ukończony budynek Kopuły na Skale nie był ani synagogą, ani meczetem, lecz po prostu miejscem modlitwy i zarazem zadaszeniem dla *sahry* Moria (rys. 2). Budynek został wzniesiony na wzór bizantyjski, zaś projektant zawarł w nim historię nocnej podróży Mahometa z Mekki do „najdalszego sanktuarium” (al-Aqsa). Muzułmanie wierzyli bowiem, że to właśnie stąd twórca ich religii wstąpił do nieba na swym koniu Buraku⁴⁰.

Rys. 2.

W latach 1099–1187 Moria trafia w ręce krzyżowców, którzy zostali ją dokładnie w takim stanie w jakim pozostawała od 70 r. po Chr., a więc od momentu zburzenia świątyni przez Rzymian. Choć przez niemal 600 lat skała podlegała wietrzeniu i pozostawała wystawiona na warunki zewnętrzne, to jednak nie doznała uszczerbku

⁴⁰ Por. Shanks, *Jerusalem's*, 11–12.

ani okaleczenia spowodowanego działaniem człowieka. Prawdą jest, że okres krzyżowców przyniósł odwrotne skutki niż panowanie muzułmanów. Mówi o tym Gabrieli, przywołując świadectwo jednego z historyków arabskich: „Co do Skały [Moria], Frankowie zbudowali nad nią kościół i ołtarz, „tak że na dłużej pozostało miejsce [niedostępne] dla rąk, które chciały odebrać jej błogosławieństwo lub dla oczu, które tęskniły za jej widokiem...” Skała, obiekt pielgrzymki, była ukryta pod konstrukcjami i zanurzona w całej tej wystawnej budowlu⁴¹. Nazwę Kopuła Skały przemianowano na Templum Domini (Świątynia Pana), zaś powodem, dla którego krzyżowcy tak zniszczyli Morię⁴², były słowa chrześcijańskich historyków, którzy mówili, że Kopuła „zniękształciła Świątynię Pańską”. Muzułmanie odzyskali górę w 1187 r. w wyniku wygranej wojny Saladyna z Krzyżowcami. Sułtan kazał zdemontować krzyż ze szczytu kopuły i poświęcił górę oraz Kopułę Skały jako sanktuarium muzułmańskie⁴³.

4. Moria dzisiaj

Przebadanie i przeanalizowanie w najdrobniejszych szczegółach skały góry Moria jest zadaniem niezwykle trudnym. Powodów jest kilka. Wydaje się, że najważniejszym z nich jest fakt, że nikt wcześniej nie badał skały i nie miał do niej dostępu, ponieważ wrażliwość polityczna na to miejsce nie pozwalała i nadal nie pozwala na tego typu działania. Mimo to wśród badaczy zajmujących się szczytem wzgórza świątynnego, którzy dołożyli wszelkich starań, aby uchylić rąbka tajemnicy tego niezwykłego miejsca, trzeba wymienić Gustafa Dalmana, Hansa Schmidta oraz Leena Ritmeyera. Ostatni z wymienionych jest dziś głównie kojarzony z Morią i osiągnięciami, które uzyskał na tym polu. Ze względu na bardzo rozległy obszar badań skupimy się jedynie na podstawowych zagadnieniach.

Skała wzgórza Moria otoczona jest drewnianym płatkim (balustradą), która w znaczny sposób utrudnia badanie. Jej góry poziom,

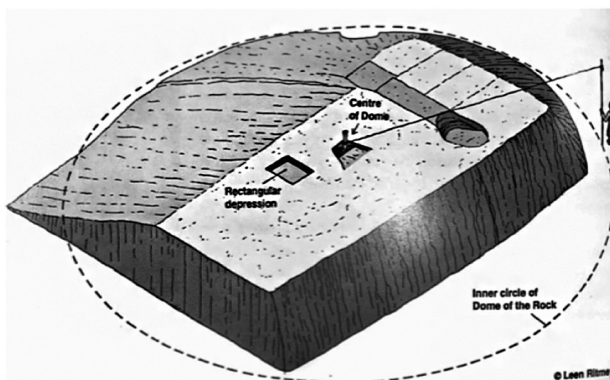
⁴¹ Zob. Gabrieli, *Arab Historians*, 168–171.

⁴² Krzyżowcy odłupywali fragmenty skały i sprzedawali je jako relikwie z Ziemi Świętej.

⁴³ Por. Ritmeyer – Ritmeyer, *Jerusalem*, 37.

czyli szczyt skały mierzy 3 m szerokości poczynając od strony północnej, na południu zaś rozszerza się do 6m. Nieco niższy jest poziom na południu, który mierzy 1,30 m od podłogi a pośrodku 1,60 m. Najwyższy punkt wznosi się na 1,77 m. W północnej części skały Moria widoczne są dwa zagłębienia (depresje). Pierwsze z nich znajduje się w centralnej części skały i przyjmuje kształt trapezu, rozciągającego się w stronę zachodnią. Pierwotnie uważano, że jest to miejsce, w którym umieszczono *Aszerę*, czyli figurę kobiety wyrzeźbioną z pnia drzewa – element charakterystyczny dla starożytnych wierzeń kananejskich. Okazuje się jednak, że owa depresja została wykonana przez budowniczych Kopyły na Skale, którzy w tym miejscu umieścili odnośnik wskazujący centrum, który okazał się niezbędny w celu równego ulokowania wznoszonej kopyły nad szczytem Morii. Druga ze wspomnianych depresji znajduje się w północnej części skały i ma kształt prostokąta. Od strony wschodniej jest bardzo słabo widoczna – zwłaszcza dla człowieka mierzącego mniej niż 180 cm wzrostu. Zdaniem Ritmeyera jest to miejsce, w którym stała Arka Przymierza⁴⁴ (hebr. ארון ברית) w Pierwszej Świątyni Jerozolimskiej⁴⁵ (rys. 3). Odkrycie to wywołało burzę w świecie nauki zyskując wielu zwolenników, ale również i przeciwników.

Rys. 3.

⁴⁴ Pomiary drugiej depresji dokonane przez Ritmeyera zgadzają się z wymiarami Arki Przymierza opisanymi w Wj 25,10.

⁴⁵ Por. Ritmeyer, *Quest*, 264–265.

W zachodniej części skały widać schody, jednak ogrodzenie strzegące dostępu do obiektu burzy wyobraźnię i walor wizualny. Z tej strony ściana wznosi się na 1,09 m ponad powierzchnię i stanowi naturalną skarpe skalną Morii. W części południowej dość łatwo jest dostrzec około 8 płytkich rowków. Według tradycji muzułmańskiej są to wgłębienia po palcach Anioła Gabriela, który trzymał się skały podczas wstępowania Mahometa do nieba⁴⁶.

Niezwykle ciekawa jest północna część *sahry*. Zgodnie z informacjami przekazanymi przez Teodoryka z Wurzburga w czasach krzyżowców znajdował się tam portret przedstawiający Jezusa odwiedzającego świątynię. Również w tym miejscu królowie frankijscy umieszczali swoje korony, których używali do uroczystej koronacji. Według innych świadectw znajdowała się tu krata, za którą można było dostrzec kamień, na którym według tradycji spał Jakub, gdy miał wizję drabiny sięgającej nieba (Rdz 28,10–21)⁴⁷.

Jak wspomniano wyżej, Krzyżowcy zbudowali na skale ołtarz i rozległe prezbiterium przykryli konfesją. Moria, będąca dotychczas obiektem pielgrzymek i modlitw została przykryta konstrukcją okazałej budowli. We wschodniej części opadającej ku dołowi nadal widoczne są ślady obłupywania skały wydobywanej przez Krzyżowców w celach zarobkowych⁴⁸. Według obliczeń Ritmeyera usunięto od 25 do 30 cm powierzchni skały⁴⁹.

Ostatnim elementem jest umiejscowiona w kierunku południowym grotą. Jest ona w całości wykuta w skale macierzystej na styku południowo-wschodniego krańca Morii. Prowadzi do niej 14 wykutych ręcznie schodów (rys. 4), z czego 11 z nich jest prostokątnych zaś ostatnie 3 półokrągłe. Grotą ma dość nieregularny kształt zaś jej szerokość waha się od 6,90 m do 7,33 m. Najgłębszy punkt mierzy 7,4 m. Schodząc w dół można dostrzec ślady modyfikacji wejścia, – najprawdopodobniej dzieło Krzyżowców, którzy wykorzystywali pomieszczenie do celów rytualnych. Przypuszcza się, że mogli oni

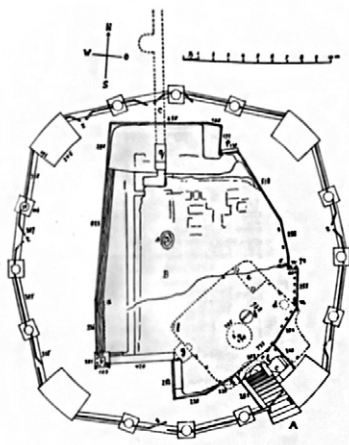
---

⁴⁶ Por. tamże, 253.

⁴⁷ Zob. Theodoric de Wurzburg, *Description*, 26–27.

⁴⁸ Przypuszcza się, że waga wydobytej i sprzedanej skały musiała odpowiadać tej samej wadze w zlocie.

⁴⁹ Por. Ritmeyer, *Quest*, 256–260.

Rys. 4.

używać pomieszczenia jako krypty grobowej, stąd konieczny był zabieg poszerzenia wejścia. W sklepieniu można łatwo dostrzec otwór o średnicy 80 cm, którego przeznaczenie nie jest jasne. Nie brak przypuszczeń, że pełnił cechę tzw. *lapis pertsis*, czyli przekłutego bądź przebitego kamienia, gdzie Żydzi mogli się gromadzić, aby opłakiwać utraconą Świątynię. Najbardziej prawdopodobne przeznaczenie otworu wiąże się z tym, że w czasach Krzyżowców grota pełniła rolę symbolicznej kaplicy, w której według tradycji Anioł Pański ukazał się czuwającemu podczas służby świątynnej Zachariaszowi zwiastując, że zostanie ojcem (Łk 1,13). Ponieważ w takich miejscach zazwyczaj palono świece, dlatego niezbędny okazał się otwór wentylacyjny⁵⁰.

Blizny sprzed wieków są widoczne niemal na całej powierzchni skały Moria. Odniesienie się do każdej z nich stanowi materiał na oddzielny artykuł. Temat ten wydaje się interesujący biorąc pod uwagę, że w obecnych czasach do Kopyły na Skale mogą wejść jedynie wyznawcy islamu. Zatem badanie *sahry* Moria – choć niezwykle utrudnione – jest zadaniem dla wielu współczesnych, ale i przyszłych badaczy.

Podsumowując, „Umar powiedział, że arabscy mędrcy powiedzieli mu, że tułów Adama został pochowany wraz z kończynami

⁵⁰ Por. tamże, 262–263.

w Hebronie, podczas gdy tylko głowa została pochowana pod Skałą w Jerozolimie. Inni, powiedział, byli przeciwnego zdania: Głowa Adama została pochowana w Hebronie, pod sanktuarium Abrahama, podczas gdy jego tułów i nogi zostały pochowane w pobliżu Skały. Nikt nie wie, jak doszło do oddzielenia tych części ciała od siebie. Mimo to wszyscy są zgodni, że tak się stało⁵¹.

Każda z trzech największych religii monoteistycznych ma własną tradycję, w której skała Morii zajmuje miejsce szczególne. Dla Żydów góra ta jest przede wszystkim miejscem wybranym przez Boga i głęboko zakorzenionym w tradycji Starego Testamentu, w którym wznosiła się poświęcona ku Jego czci Świątynia. Z kolei dla Muzułmanów jest widzialnym dowodem na wstąpienie Mahometa do nieba. Dla Chrześcijan Wzgórze Świątynne jest świętym miejscem, po którym stapał, nauczał i gdzie czynił cuda Syn Boży, Jezus Chrystus.

Bogata terminologia słowa „Moria” ukazuje wiele wpływów i ukrytych znaczeń, wśród których niezwykle trudno jest doszukać się rdzenia stanowiącego genealogiczny trzon omawianej nazwy. Wydaje się, że jest to wręcz niemożliwe z powodu nagromadzenia tradycji i warstw literackich oraz braku tekstu oryginalnego. Trudno jest zatem stwierdzić, czy Moria to – jak chce tego Księga Rodzaju – kraj lub ziemia (hebr. מֶרְיָא), czy też zgodnie z treścią 2 Krn 3,1 tylko i wyłącznie góra, na której wzniesiono Pierwszą Świątynię Jerozolimską. Wydaje się jednak, że przyglądając się tradycji „Morii” w Biblii Hebrajskiej, należy też zastanowić się: jaki byłby tekst Starego Testamentu bez Morii? Bez wątplenia nazwa ta wnosi wiele zakorzenionych w tradycji elementów, zaś opowiadanie chociażby o *akedzie* Izaaka byłoby pozbawione elementu łączącego całą tradycję Starego i Nowego Testamentu oraz towarzyszącej mu literatury międzytestamentalnej i okołobiblijnej. Pomimo wszystko Moria jest miejscem jedynie symbolicznym, zaś ulokowanie Świątyni akurat na tym wzgórzu w Jerozolimie wcale nie musi odnosić się do biblijnego miejsca ofiary Izaaka, czy innych związanych z tym miejscem – wspomnianych w midraszach – żydowskich opowieści.

Choć mocno ograniczone badania naukowe dostarczają nam wiele nowych i ciekawych informacji na temat góry Moria to

⁵¹ Zob. Makiya, *Rock*, 117.

w rzeczywistości niewiele więcej da się powiedzieć o tym miejscu względem tego co powiedziano już w XX wieku. Powodem jest całkowity brak dostępu do Wzgórza, które jest nieustannie pilnowane zarówno przez muzułmański *Waqf*, jak i przez ortodoksyjnych Żydów.

Is Moriah the Holy Mountain of God? Terminology, History and Archaeology of the Site

Abstract: Mount Moriah is primarily known as the Temple Mount in Jerusalem. Both the Old and New Testaments mention it several times, but in the vast majority of cases they do not refer to it by name, but identify it with the Temple of Jerusalem. The etymology of the name Moriah can be derived from both Hebrew and Aramaic roots. It reveals literary treatments that may offer possibilities for new interpretations of the meaning of this place. The article reveals these treatments and also presents the results of archaeological research on the site.

Keywords: Mount Moriah, tradition, terminology, archaeology, theology

---

Bibliografia

- Adamczewski, B., „The Roles of Gerizim and Jerusalem in the Israelite Heptateuch Genesis–Judges”, *Revue Biblique* 128/4 (2021) 481–500. DOI <https://doi.org/10.2143/RBI.128.4.3289740>.
- Adamczewski, B., „Abraham and Sanballat”, *Old Testament Essays* 34 (2021) 14–26. DOI <https://doi.org/10.17159/2312-3621/2021/v34n1a3>.
- Bagatti, B., *Recherches sur le site du Temple de Jerusalem* (Jerusalem: Jerusalem Franciscan Printing Press 1979).
- Bahat, D., *Atlas biblijnej Jeruzolimy* (tł. E. Czerwińska; red. nauk. wyd. pol. W. Chrostowski; Prymasowska Seria Biblijna; Warszawa: Vocatio 1994).
- Barry, J.D. (red.), *The Lexham Bible Dictionary* (Bellingham, WA: Lexham Press 2016).
- Ben-Dov, M., *In the Shadow of the Temple. The Discovery of Ancient Jerusalem* (tł. I. Friedman; Jerusalem: Keter Publishing House 1985).
- Edelstein, G. – Gibson, S., „Ancient Jerusalem’s Rural Food Basket”, *Biblical Archeology Review* 8/4 (1982) 46–54.
- Eshel, H., „Aelia Capitolina: Jerusalem No More”, *Biblical Archeology Review* 23/6 (1997) 46–48, 73.
- Flavius Josephus, *Wojna Żydowska* (Warszawa: Rytm 2016).
- Gabrieli, F., *Arab Historians of the Crusades* (Berkeley, CA: University of California Press 1969).
- Geva, H. – DeGroot, A., „The City of David Is Not on the Temple Mount After All”, *Israel Exploration Journal* 67/1 (2017) 32–49.

- Gilead, I., „The Chalcolithic Period in the Levant”, *Journal of World Prehistory* 2/4 (1988) 410–418.
- Hornkohl, A.D. – Khan, G., *New Perspectives in Biblical and Rabbinic Hebrew* (Cambridge: University of Cambridge – OpenBook Publishers 2021). DOI <https://doi.org/10.11647/OBP.0250>.
- Jensen, R.M., „The Binding or Sacrifice of Isaac”, *Biblical Archeology Review* 9/5 (1993) 42–50.
- Kalimi, I., „The Land of Moriah, Mount Moriah, and the Site of Solomon’s Temple in Biblical Historiography”, *Harvard Theology Review* 83/4 (1990) 345–362. DOI <https://doi.org/10.1017/S001781600002383X>.
- Klimas, S.N., *Autentyczność Bożego Grobu w Jerozolimie. Badania historyograficzne, archeologiczno-architektoniczne i udokumentowane w zabytkach (I–X w.)* (Kalwaria Zebrzydowska: Calvarianum 2018).
- Koehler, L. – Baumgartner, W. – Stamm, J.J., *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski* (Prymasowska Seria Biblijna; Warszawa: Vocatio 2013).
- Lambdin, T.O., *Wprowadzenie do hebrajskiego biblijnego* (Lublin: Wydawnictwo KUL 2012).
- Linsenbarth, A. (red.), *Atlas Biblijny* (Warszawa–Peplin: Instytut Geodezji i Kartografii; Bernardinum 2018).
- Makiya, K., *The Rock. A Tale of Seventh – Century Jerusalem* (London: Vintage 2001).
- Mazar, B., *The Mountain of the Lord* (New York, NY: Doubleday 1975).
- Na’aman, N., „Jebusites and Jabeshites in the Saul and David Story-Cycles”, *Biblica* 95/4 (2014) 481–497. DOI <https://doi.org/10.2143/BIB.95.4.3186127>.
- Nowogórski, P., „3000 lat Jerozolimy w kontekście źródeł historycznych i archeologicznych”, *Collectanea Theologica* 68/2 (1998) 8–16.
- Ritmeyer, L. – Ritmeyer, K., *Jerusalem. The Temple Mount* (Jerusalem: Carta 2015).
- Ritmeyer, L., *The Quest Revealing the Temple Mount in Jerusalem* (Jerusalem: Carta 2006).
- Sarna, N.M., *The JPS Commentary Genesis בראשית. The Traditional Hebrew Text with the New JPS Translation Commentary* (Philadelphia, PA – New York, NY – Jerusalem: Jewish Publication Society 1989).
- Shanks, H., *Jerusalem’s Temple Mount from Solomon to the Golden Dome* (New York, NY – London: Continuum 2009).
- Shanks, H., *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia świątyni jerozolimskiej przez Rzymian* (tł. W. Chrostowski; Podręczniki Biblijne; Warszawa: Vocatio 2018).
- Skinner, J., *Critical and Exegetical Commentary on Genesis* (New York, NY: Scribner 1910).
- Theodoric de Wurzburg, *Description of the Holy Land* (London: Forgotten Books 2018).

Tronina, A., „Moria–Syjon–Golgota”, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 36/2 (1983) 116–122. DOI <https://doi.org/10.21906/rbl.905>.

Waltke, B.K. – O’Connor, M.O., *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax* (Winona Lake, IN: Eisenbrauns 1990).

Wellhausen, J., *Die Composition des Hexateuch und der historischen Bücher des Alten Testaments* (Berlin: de Gruyter 1963).

Vaux, R. de, *Instytucje Starego Testamentu I/II* (tł. T. Brzegowy; Poznań: Pallottinum 2004).

Yochai, S., *The Zohar III: Vayera*, New York, NY: Yochai, S., *The Zohar III: Vayera* (New York, NY: Kabbalah Centre International 2003).

Yochai, S., *The Zohar XIV: Vayikra* (New York, NY: Kabbalah Centre International 2003).